

Az ősi Egyiptom – egy sikeres tervgazdaság

Magyarországon valaha sok vita folyt a tervgazdaság és a piacgazdaság előnyeiről és hátrányairól, sőt ez a vita máig sem hunyt ki, és akinek volt szerencséje mindkettőt végigélni, az maga is megítélheti a különbségeket. Már az 1968-as gazdaságirányítási reform, de még inkább a rendszerváltás gazdaságpolitikája csodákat remélt a piacgazdaság és a magántulajdon bevezetésétől vagy visszaállításáról, ám ez a csoda – legalábbis a lakosság nagy többsége számára – nem következett be. Kiderült, hogy a gazdaságirányítási rendszer ilyen vagy olyan volta csak egy eleme a társadalmi jólét vagy társadalmi elégedettség elérésének, és valószínűleg sokkal nagyobb szerepe van a vezetés, a vezető rétegek minőségének és a társadalom értékrendszerének, bár ez utóbbi – a mintaátvétel miatt – szintén a vezető rétegek, a társadalmi elit minőségétől függ.

Az ókori Egyiptom mintegy három és félezer éves történelme, amelynek nagy részében az egyiptomi lakosság békességben és a kor szintjén viszonylagos jólétben élt, sőt olyan alkotásokat hozott létre, amelyeket az utókor embere több ezer év múltán is csodál, azt bizonyítja, hogy a siker a társadalom és különösen annak vezető rétegének spiritualitásától, szellemi teljesítményétől függ.

Egyiptom a Nílus ajándéka, idézi Hérodotosztól máig is mindenki, aki Egyiptomról ír, és kétségtelen, hogy az egyiptomi gazdaság és a gazdagság alapja a Nílus által öntözött területek bőséges termése és a Nílus által szolgáltatott vízi út, amely összekötötte a Narmer (más néven Menész) által egyesített alsó és felső Egyiptomot, és amely mellett a települések és a lakosság döntő többsége él.

Egyiptom története a gazdaságpolitika, sőt a gazdaságelmélet szempontjából azért fontos, mert az ország háromezer éves története során a technika alig fejlődött, sőt a népesség is oly lassú ütemben növekedett, hogy egy emberöltő alatt észre sem lehetett venni, így a gazdasági virágzás és visszaesés kizárólag társadalmi tényezők hatására volt visszavezethető. Az egyiptomi korok változásaiból jól látszanak ezek a hatások. A fellendülés mindig a központi hatalom megerősödésével kezdődik, annak meggyengülése viszont hanyatláshoz az ország

LÓRÁNT KÁROLY (1942) mérnök-közgazdász. Az Európai Parlament volt szakértője, 2010–2012 között a Nemzetgazdasági Minisztérium vezető főtanácsosa.

széteséséhez vezet. Külső hatalmak is csak akkor tudtak az országon felülkerekedni, ha azt belső széthúzás segítette elő. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy ha egy ország politikai függetlensége biztosítva van, és megvannak a szükséges erőforrásai, akkor a gazdasági és vele együtt a kulturális fellendülés elsősorban társadalmi tényezőktől, a társadalom kohéziós erőitől, szervezettségétől és nem ilyen vagy olyan gazdasági mechanizmusoktól függ, és ez nemcsak az egyiptomi Óbirodalomra, hanem a mai kor országaira is igaz, amire a legutóbbi korból az ázsiai országok felzárkózása nyújt példát.

De hogyan működött az egyiptomi tervgazdaság?

Az Egyiptomi társadalom

Az egyiptomi társadalom, bár háromezer év alatt némiképp változott, jellemzően a piramisok felépítéséhez volt hasonló. Legfelül az istenek leszármazottja, olykor maga is isten, a fáraó állt, akarata volt a törvény, ő rendelkezett a földekkel, amelyekből azonban másoknak is juttathatott. A kormányzásban a királyi család, a nemesemberek és papok, később a katonák vettek részt, az adminisztráció legfőbb irányítóját vizier-nek nevezték, aki olykor egyben főpap is volt. A vizier feladata volt az adórendszer és az élelmiszerellátás felügyelete, ítélkezés a nemesemberek vitás kérdéseiben és az államháztartás rendben tartása. A papok fő feladata az egyiptomiak életében nagyon fontos szerepet játszó vallási ceremóniák lebonyolítása, de egyben a templomokhoz tartozó gazdaságok felügyelete is. A következő lépcsőfokon álltak a katonák, akiknek Egyiptom késői időszakában jelentősebb politika szerep jutott, és az írnokok, akik a gazdasági és politikai események történéseit rögzítették, őket követték a kereskedők, majd a mesteremberek, utánuk a parasztok és a rabszolgák következtek. A fő állami és papi hivatalnokokat kezdetben a fáraó nevezte ki, később azonban e funkciók örökölhetővé váltak, ami időről időre a központi hatalom meggyengüléséhez vezetett.

Egyiptom lakossága az Óbirodalom idején egymillió főre volt tehető, ami az Újbirodalom idejére 2,5–3 millióra nőtt, és a római korban elérhette az 5 milliót. Ez a növekedés évente öt század százaléknak felel meg, ami azt jelenti, hogy az egyes generációk nem érzékelhettek népességnövekedést, egy emberöltő (30 év) alatt egy ezerfős falu létszáma legfeljebb 15 fővel nőtt. A népesség nagy többsége, talán kilenctizede Egyiptom történelmének első évezredében a mezőgazdaságból – önálló faluközösségekben, önállóan bérelt földeken vagy a nemesek és a templomok birtokain dolgozva – élt.

A rabszolgaság nem volt jellemző Egyiptom történetének kezdeti szakaszaira, számuk csak az Újbirodalom idején növekedett jelentősebben, amikor a háborúk és a megnövekedett kereskedelem miatt a rabszolgasorba taszított külföldiek száma erősen megnövekedett. Számarányuk azonban sohasem nőtt 10 százalék fölé, míg a Római Birodalomban a lakosság egyharmada lehetett rabszolga. Egy durva becslés a rabszolgák számát az Újbirodalom idején a 2,5–3

millió lakosából 200–250 ezerre teszi. A rabszolgák vagy a hadifoglyok közül kerültek ki, vagy pedig vették, „importálták” őket.

Az Óbirodalomban, sőt még a Középbirodalomban is, a katonaságnak sem volt jelentős szerepe, a háborúkat az alkalomra felfegyverzett paraszttal vívták, a hivatásos katonák száma alacsony volt, jelentőségük majd az Újbirodalomban nő meg, amikor a fáraók gyakran alkalmaztak külföldi zsoldosokat.

Amikor Egyiptom megszerezte az uralmat a Nílus völgye felett a politikai egyesítés során, a föld tulajdonjoga az istenek és az ő földi képviselőjük, a fáraó tulajdonába mentek át. Az egyéni földművesek és a közösségek változatlanul művelték földjeiket, mint addig, de ettől kezdve a föld használatáért bérletet kellett fizetniük. Az idők során azonban a föld a gyakorlatban egyre inkább átruházhatóvá vált, és a társadalmi hierarchia magasabb fokán állók (például templomok, katonák) kezébe került. Az Újbirodalomban például a föld mintegy harmada lehetett templomi tulajdonban, és hasonló arányban foglalkoztathatták a mezőgazdasági munkásokat is. A földtulajdon koncentrációja idővel helyi hatalmi központok kialakulását eredményezte, és a központi hatalom gyengülése idején hozzájárult az ország részekre szakadásához.

Egyiptomban a különböző társadalmi rétegek igen eltérő életszínvonalon éltek, amire jellemző, hogy egy közönséges, mondjuk, egy átlagmunkásnak vagy parasztnak kijáró koporsó ára 20 és 40 rézdeben¹ között változott, míg az őrök koporsója 200 rézdebenbe került. Figyelembe véve, hogy Egyiptom társadalmi életét jellemző halottkultusz közepette mindenki a lehetőségeinek megfelelő hangsúlyt helyezett a temetés méltóságára, ez a különbség azt valószínűsíti, hogy a paraszt és munkás, valamint egy magas hivatal viselő őrök közötti 5-10-szeres lehetett a jövedelmi különbség.

A társadalom legszegényebb rétege a falvak parasztlakossága volt, akik szinte sohasem utaztak messzire, és tudásuk a saját falujukon túlmenő világról meglehetősen korlátozott volt. Ők csak alacsony beosztású őrökkel és felügyelőkkel kerültek kapcsolatba, akik nem éltek sokkal jobban, mint ők. Az éhínségek természetesen jobban sújtották a szegényeket, mint a gazdagokat, de ami az egészséget, a gyermekhaladóságot vagy az élethosszat illeti, normális időkben nem volt nagy különbség a szegények és gazdagok között, sőt takarékossgal, kemény munkával és némi szerencsével több tulajdonhoz juthattak, és emelkedhettek a társadalmi ranglétrán.

Az egyiptomi vezetés ügyelt arra, hogy széles rétegeket ne hozzon kilátástalan élethelyzetbe, ezt szolgálta a központilag begyűjtött termékek egy részének újraelosztása a szegények számára és a templomi adományok egy részének hasonló felhasználása. A szegények helyzetén segíteni azonban nem volt köny-

1 A debent súlyegység, az Ó- és Középbirodalom idején 13,6 grammot, az Újbirodalom idején 91 grammot tett ki. Fizetési eszközként mindennapos termékekért általában rezeset használtak, innen a rézdeben név, de a fizetőeszköz volt az ezüst is, ez volt az ezüstdeben. Az Újbirodalom idején 1 ezüstdeben 100 rézdebennel volt egyenlő. Az egyiptomi mértékegységek leírását lásd később.

nyú. Egy király, a 24. dinasztia adó Bakenranef (görögösen Bokkhórisz, Kr. e. 725–720) megkísérelte, hogy rendezze az ország zilált belső állapotát. Ennek keretében – többek között – meg akarta szabadítani a parasztokat a kötelező munkáktól, és el akarta engedni adósságaikat, ám a papság és a földesurak ellenálltak, és végül a király ellenségeinek kezére került, élve elégették, a reformokat pedig visszavonták. Igaz viszont, hogy aki Bokkhóriszt elégettette, Sabaka, a 25. dinasztia második fáraója, a Núbiai Királyság fennhatósága alatt újból egyesítette Egyiptomot Núbiától a Nílus deltájáig.

Az egyiptomi társadalom alapegységei, a családok, erősen gyermekcentrikusak voltak, egy-egy családban 5-6 gyermek született, ám ezek közül általában csak kettő, néha három élte meg a felnőttkort és alapított családot (ez következik a népességszám állandóságából). A családalapítás a mai fogalmaink szerint korán, 12-16 éves korban történt, az alsó határ természetesen a lányokra vonatkozik. A családban a férfiak és a nők egyenrangúak voltak, válás esetén a nők kapták a gyermekeket és a házasságba vitt vagyonukat is, és ha akartak, újra házasodhattak. A fiúgyermekek a szegényebb családokban általában követték az apjuk foglalkozását, magasabb társadalmi osztályokban tanulni küldhették őket, papok, írnokok, állami tisztségviselők lehettek belőlük. Ám a tanulás lehetősége a szegényebbek elől sem volt elzárva, ha a gyermek taníttatásához szükséges pénzt elő tudták teremteni. A lányokat a háztartás vezetésére készítették fel, de akár papok, táncosnők, zenészek is lehetett belőlük. Az egyiptomiak gyakran rendeztek fesztiválokat, ami egyben munkaszüneti nap is volt, a fennmaradt képi ábrázolások arról tanúskodnak, hogy az egyiptomiak szerették a szórakozásokat, számos zárttéri vagy szabadtéri játékkal tölthették idejüket, ilyenek voltak például a táblajátékok különböző formái, a labdajátékok vagy a Níluson történő evezés és horgászás.

Az egyiptomi társadalom jellemzésénél nem feledkezhetünk meg az írás kialakulásának jelentőségéről. A legkorábbi írásos emlékek a predinasztikus korra (Narmer² előtt mintegy 150 évre) nyúlnak vissza. Az írás valószínűleg gazdasági és politikai események (Nílus vízmagassága, királyok nevei) és az akkor már élénk cserekereskedelem aktusai rögzítésének szándékából alakult ki. A kezdeti hieroglif írás fejlődött tovább az évezredek során az egyszerűbb hieratikus és démotikus írásrendszer felé. A mi latin betűink is a hieroglif írásból származnak főníciai, görög és római közvetítéssel, például az N betű esetében a következő módon:

Hieroglif	Föníciai	Görög	Latin
		N	N

2 Narmer, egyiptomi uralkodó az Kr. e. 30-31. században, valószínűleg ő egyesítette Alsó- és Felső-Egyiptomot, esetleg azonos Menésszel.

Egyiptom egész történetében írni csak egy szűk elit tudott, az írástudás azonban lehetőséget adott társadalmi ranglétrán való emelkedéshez és így a hatalom birtokosai közé kerüléshez.

Mezőgazdaság

Egyiptom gazdagságának fő forrása a mezőgazdaság volt. Gabonát, zöldségeket, gyümölcsöt termeltek, szarvasmarhát, kecskét, disznót és baromfit tenyésztettek, a Nílusban halásztak, és az adók levonása utáni többletet értékesítették a szabad piacon.

A Nílus évi áradásainak köszönhetően a föld termékeny maradt, és a szántásnál emiatt nem volt szükség a szántóföld megforgatására, elég volt a föld felső rétegét feltörni, amire az egyszerű fa eke is képes volt. A földet fa szerszámokkal, így kapával, gereblyével művelték, a termést kovakővel kirakott sarlóval aratták.

A terméseredmény függött a Nílustól való távolságtól. Az Újbirodalom idején a Nílus áradása által elért területeken a terméseredmény 10 zsák (580 kg) gabona volt egy arurán (0,274 ha), ami 2,1 tonna hektáronkénti termésnek felel meg.³ A magasabban fekvő földeken ennek háromnegyede 7,5 zsák/arura volt a termésátlag, míg a legmagasabban fekvő földeken, ahol egyáltalán gabonát lehetett termelni 5 zsák gabonát adtak aruránként.

Számos háziállat őshonos volt, vagy legalábbis a történelem előtti koroktól kezdve élt már ott. Ezek voltak a szamarak, kecskék, birkák (juhok), disznók, szarvasmarha, kutyák és macskák. A lovak a 13. dinasztia (1803–1649) táján tűntek fel, de csak a hükszoszok uralma alatt tettek szert jelentőségre (de nem a mezőgazdaságban, hanem a harci szekerek élé fogva). Munkavégzésre, például szántásra, nagy szarvú szarvasmarhákat importáltak Núbiából, az ekét – ha nem emberi erővel húzták – a szarvasmarhák szarvához erősítették (ezért volt szükség a nagy, széles állású szarvakra).

A vadászatnak a lakosság élelmezése szempontjából nem volt jelentős szerepe, a gazdagok szórakozása volt. A gyűjtögetéssel szerzett élelem sem volt számottevő, kivéve éhínség idején a legszegényebbek túlélése szempontjából.

Kézműipar

Ahogy a mezőgazdaság fejlődött, egyre több terméktöbblet keletkezett, ami lehetővé tette, hogy a földművesek más munkát is végezzenek. Idővel a korábbi

3 A mai Magyarországon és a mai termelési kultúrák (műtrágya, növényvédő szerek) mellett a búza termésátlaga – időjárástól függően – 3 és 6 tonna között változik, nagy átlagban 4,5 tonna körül van.

parasztok elég jövedelemre tettek szert, hogy bizonyos feladatokra specializálják magukat, és fokozatosan kézművesekké váljanak. A teljesség igénye nélkül a következő foglalkozások voltak az ősi Egyiptomban: fodrászok, fazekasok, nyílkészítők, kereskedők, kosárfonók, jegyzők (feljegyzés készítő), szerszám- és fegyverkészítők, arany- és ezüstművesek, mészárosok, kőművesek, vízholdók, halászok, birtok-karbantartók, földművesek, tímárok, szövők, hajóépítők, bútortasztalosok, pékek, fémmunkások, sörfőzők, szabók, ékszerészek, bányászok. E foglalkozások nagy része már a predinasztikus korban kialakult.

A fazekasság például Kr. e. 3000-re már jól kifejlett iparág volt. A legkorábbi egyiptomi fazekak máz nélküli, vörös agyagedények voltak. A fazekaskorong ekkor már jól ismert eszköz volt, a kőfejtésben és a megmunkálásban is már komoly szakmai ismereteik voltak. Az üvegyártást Egyiptomban Kr. e. 2500 körül már ismerték. Az üvegpalackokat (üvegfűvást) valamikor Kr. e. 1500 körül fejlesztették ki az egyiptomi mesteremberek. A kozmetikai cikkek, balzsamozás, üvegyártás és az arany és később a vasgyártás során az egyiptomiak meg lehetőségen kifinomult vegyipart fejlesztettek ki.

A feldolgozóipari termékek nagy része azoktól a családoktól származott, amelyek a nyersanyagokat termelték. A családban munkamegosztás volt a férfiak és a nők között oly módon, hogy a feldolgozás a nők feladata volt. Például, amit a férfiak lent megtermeltek, a nők azt fonták, és vásznat szőttek belőle. A gabonatermés jelentős részét sörkészítésre használták. A férfiak által fogott halak megtisztítása és szárítással való tartósítása – hacsak nem fogyasztották el azonnal – a nők feladata volt.

A városokban gyakran a gazdagabb rétegek által finanszírozott kis műhelyek tűntek fel, például pékségek, sörfőzők, asztalosműhelyek és hasonlók, ahol néhányszor tíz munkás dolgozott. Ezekben a műhelyekben a szövés, különösen a függőleges szövészek Ujbirodalom idején történt bevezetésével, főleg a férfiak elfoglaltsága volt.

A kézművesek nagy részét az állam vagy a magasabb társadalmi rétegek tagjai alkalmazták. Boltjaik, műhelyeik nagyon gyakran a fáraó vagy az arisztokraták, magas rangú tisztviselők lakóhelyei közelében voltak felállítva. Szakmájuk általában a családban öröklődött. Írnoknak lenni nagyon jó állásnak minősült.

Az Óbirodalomban (Kr. e. 2700–2125) csak rezet használtak, ebből készültek például a vésők, amelyek hamar elkoptak, és élezni kellett őket. Később a kések bronzból készültek, ezek sokkal élesebbek voltak, mint a rézkések, de a legélesebb kések pattintott obszidiánból készültek. Kőszerszámok széles körét használták például kalapácsok, fejszék formájában.

A Kr. előtti 13. században a fegyverek már bronzból készültek. Ebben az időben az üveg luxuscikknek számított, amiből a tehetősek számára ékszerek és díszedények készültek. Az üvegből készült termékek a féldrágakövekkel azonos értékű ajándékoknak számítottak. A vas Egyiptomban a hettitákkal folytatott harcok során került használatba fegyverek anyagaként, általános alkalmazására azonban csak a késői korban az Kr. e. 6-7 századtól kezdődően került sor.

Az egyiptomiak a hatalmas közmunkákról, a csatornaépítésekről, templom-építésekről, de leginkább a piramisépítésről híresek. A piramisépítés mikéntje máig izgatja az emberek fantáziáját – ha már el is vetik azt a korábbi felfogást, hogy a piramisokat rabszolgák építették, akiket veréssel kényszerítettek az emberfeletti feladat elvégzésére –, hogy miképp volt lehetséges ezeket a hatalmas létesítményeket az akkori technikai eszközökkel létrehozni, az a mai napig vita és találgatás tárgya. A legtöbbet a kőtömbök szállításával foglalkoznak, holott az igazi kérdés, a kőtömbök leválasztása, amiből naponta mintegy 400-ra volt szükség a piramis építéséhez (a piramis építőkockáinak számát 2,3–2,5 millióra becsülik). A fő kérdés a sziklákat megmunkáló eszköz, ugyanis a piramisépítés korszakában használatos réz keménysége a leválasztandó és megmunkálandó mészkövekével volt azonos. Egyes feltételezések szerint erre a célra az egyiptomiak vaseszközöket használtak, holott a vas használata csak ezer évvel később terjedt el. Ugyanakkor az észak-egyiptomi Gerzehben levő sírokban Kr. e. 3200-ból származó gondosan megmunkált (kovácsolt) vasgyöngyöket találtak – meteorit vasból. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a piramisok építésénél a kőfejtéshez kovácsolt meteoritvasat használtak. Hérodotosznak, amikor kétezer évvel az építés után arra járt, az egyiptomi papok azt mondták, hogy a nagy piramist 100 ezer ember építette 20 éven át. A mai egyiptológusok e számot legfeljebb 20-25 ezerre teszik, míg egyes számítások szerint 7000 ember is elég lehetett, ám ezek nem rabszolgák, hanem nagy tudású mesteremberek voltak, hiszen nemcsak a kőtömbök megmunkálásához, hanem azok szállításához a fizikai erőn kívül megfelelő szakmai ismeretek is kellettek.

Kereskedelem

Az ókori Egyiptomban a lakosság legnagyobb része földműveléssel foglalkozott, és megtermelte, amire szüksége volt: gabonát a kenyér és a sör számára, szárított halat, zöldségeket, kevés vásznat, valamint vályogtéglákat a kunyhók számára. És amikor valamiből az adózás után többlete maradt, azt elcserélhette némi luxusnak számító cikkekre. Mivel a pénz egészen a római korig nem volt használatban, Egyiptomban a csere barter formájában történt. Mivel az egyes termékeket nehéz lett volna minden más termék értékében meghatározni, ezért a termékek értékét bizonyos súlyegységekben, debekben, seniuban vagy az Újbirodalomtól kezdve kitben adták meg,⁴ ami aranyra, ezüstre és rézre vonatkozhatott. Egy zsák (58 kg) gabona például az Újbirodalom idején 2 rézdeben ért. A deben 91 grammot tett ki. Erről a barterkereskedelemtől kevés híradás maradt, de logikusan csak úgy képzelhető el, ha fölös termékét mindenki bevitte egy közös raktárba, ahol debben értékben azt nyilvántartották, és levonták belőle azoknak a termékeknek az értékét, amelyeket megvásárolt.

4 1 kite=1/10 rézdeben, 1 seniú=8,33 rézdeben

A csere földszerzéssel is járhatott, ugyanis, bár elvileg a föld az istenek, illetve az őt a földön megtestesítő a fáraó tulajdona volt, a gyakorlatban, különösen a későbbi korokban, a föld átruházhatóvá vált. Éhínség idején például (ami nem volt ritka az ókori Egyiptomban) az, akinek volt élelmiszer-tartaléka, e tartalékokat földbirtokra cserélhette azokkal, akiknek a túléléshez szükségük volt az élelmiszerre. Ez egy társadalmi mobilitással is járó vagyonosodási folyamatot tett lehetővé.

Az is szokásban volt, hogy a gazdagok megajándékozták munkásaikat, vagy a templomnak adtak ajándékot, amely azután kiosztotta a szegényebbek között, vagyis egy szociális újraelosztási rendszer is létezett az ókori Egyiptomban.

Egyiptom már a predinasztikus korban kereskedett a környező országokkal, az első dinasztia idején már kereskedelmi központjai voltak szerte Palesztina déli részében. A kereskedelem jelentős részét a Níluson és a Földközi-tenger partjai menti hajózással bonyolították le, de szárazföldi karavánutak is vezettek a sivatagokon keresztül, ahol az oázisoknál pihenőállomásokat alakítottak ki.

Mivel az Óbirodalom kereskedelmében a pénz nem játszott szerepet, az exportálandó termékeket központilag összegyűjtötték, a kereskedelem az uralkodók közötti ajándékok cseréje formájában zajlott.

Egyiptom egyik legfőbb importcikke a cédrusfa volt, amire főleg a hajóépítésnél volt szükség. Cédrusfát Byblosból, a mai Libanonból szerzett be. A Byblosból jövő hajók végigmentek a part mentén, és felhajóztak a Níluson.

A Sínai-félsziget a rézbányái és drágakőlelőhelyei szempontjából volt fontos. A 3. dinasztiától a 20. dinasztiáig expedíciókat küldtek a Sínai-félszigetre és a keleti sivatagba, hogy ott ónt és rezet, továbbá olyan féldrágaköveket bányásszanak, mint a türkiz, alabástrom és a kvarcit. A Sínai-félsziget a rajta keresztül Arábiába, Afrika szarvához, később Perzsiába és Indiába vezető utak miatt is nagy jelentőségű volt, és Egyiptom a núbiai területekkel együtt már az Óbirodalom idején elfoglalta.

Núbiából Egyiptomba aranyat, ébenfát, elefántcsontot, leopárdbőröket, tömjént és hasonlókat hoztak be, de Núbia elfoglalása egyben a Puntba vezető szárazföldi út feletti ellenőrzés célját is szolgálta. Punt, amely talán a mai Szomáliának felel meg, abban a korban egy mesés déli országnak számított, ahonnan Egyiptom tömjént és mirhát, ébenfát, elefántcsontot, aranyat, fűszereket, párdücbőröket, élő páviánokat és más egzotikus állatokat importált. Luxustermékek távolabbi vidékekről is kerültek Egyiptomba, így féldrágaköveket Ázsiából és az Arab félszigetről szereztek be, de Indiával és Kínával való kereskedésnek is maradtak nyomai (például egy háromezer éves múmián talált selyemfonál).

Egyiptom fő exportterméke a gabona volt, amelyet a libanoni partokra exportáltak, ahol nem tudtak eleget termelni belőle. Később, már a római korban, Egyiptom nagy tételekben exportált gabonát Rómába, például Augustus császár idején az évi kivitel meghaladta a 100 ezer tonnát. Jelentős egyiptomi exportcikk volt a papirusz, amelyet 10-40 centiméter széles tekercsekben vittek a piacra. Ez idővel kiszorította az akkád világ agyagtábláit, és például Európában a közép-

korig az írás fő alapanyaga volt. Egyiptom exportált még gyümölcsöt, műalkotásokat, és híres volt az alexandriai műhelyekből kikerülő üvegáru.

Mint említettük a kereskedelem kezdetben ajándékok cseréje formájában zajlott a fáraók és a külföldi uralkodók között. A csere, az Újbirodalom végéig, amíg Egyiptomot a környező országok nagyhatalomnak ismerték el, Egyiptomnak kedvezett. A külkereskedelmet az írnokok, a fáraó képviselői vagy a papok irányították. Később a kereskedelem egyre inkább bevándorolt föníciaiak és görögök kezébe került, akik azt, már a pénz mint közvetítőeszköz segítségével, kiterjesztették az egész fölközi-tengeri térségre.

Árak és bérek

Az ókori Egyiptomban nem volt pénzerme vagy papírpénz. A munkásokat élelmiszerral, itallal, olajjal szárított és más termékekkel, szolgáltatásokkal fizették pénz helyett. Az egyiptomiak legfontosabb napi itala a sör volt, ami lényegesen kevesebb alkoholt tartalmazott, mint a mai sörök, és fizetésként is adták. Például az Óbirodalom idején egy munkás napi bére tíz kenyércipó (valószínűleg 1 kg körüliek) és két kancsó sör volt (talán 1-2 liter). A bérekről azonban nagyon eltérőek a rendelkezésre álló számadatok, és nehéz is koherenciát teremteni közöttük, mert sokszor eltérő időszakokra vonatkoznak. Az Újbirodalom idején például egy munkás napi bére 10,6 kg gabona volt, az előmunkások (művezetők) és az írnokok ennél valamivel jobban kerestek, 14,5 kg gabona volt a bérük. Hogy ez mire elég, arra abból lehet következtetni, hogy mennyi egy négytagú család kalóriaszükséglete. Ha fejenként 2500-3000 kalóriát számolunk, akkor ez 4-5 kg kenyérnek, az meg 4-5 kg gabonának felel meg, tehát a munkás keresetének feléből élelmezni tudta a családját, a másik felét pedig más létfenntartási cikkekre fordíthatta. Az arányokból arra lehet következtetni, hogy az átlag egyiptomi normális (háborúk, éhínségek nélküli) időkben kielégítő színvonalon élhetett.

Az Újbirodalom idején egy zsák gabona 77 litert tartalmazott, ami 58 kg-nak felelt meg, és 2 rézdebenbe került. Ebből a gabona egyenértékes segítségével azt is kiszámíthatjuk, hogy egy munkás 10,4 kg-os napi ellátmánya mintegy 0,4 rézdebnnek felelt meg, ami éves szinten, 300 munkanappal számolva, 120 rézdeben. Ugyanekkor egy korsó olíva olaj 1,5, 1 liter sör 0,5, egy ing 5, egy egyszerű öltözék 20 deben volt. Ha valaki állatokat akart vásárolni, egy kecskét már 2,5 debenért is kapott, egy szamár azonban 25, egy ökör 60, egy bika 120 rézdebenbe került. Meghalni sem volt olcsó, egy egyszerű fakoporsó ára 20-40 deben között változott.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy az egyiptomi családok túlnyomó többsége élelmiszereiből önellátó volt, az ország időjárása meleg lévén, kevés ruhára volt szükség, és megtette az egyszerű vályogkúnyhó is, amihez a szükséges alapanyagokat a Nílus partján megtalálták.

Mértékegységek

Egyiptomban a legelterjedtebb áruértéket mérő egység az Újbirodalom idején a 91 grammot kitevő deben volt. A termékek árait főleg rézdebenben adták meg, de az értékesebb tárgyak esetében alkalmazták az ezüstöt is (ezüstdeben). A deben tizedrésze volt a qedet vagy kite, és volt egy különös mértékegység, a szeniu, ami az ezüstdeben egy tizenketted részét érte, és mivel az ezüst pont százszor annyit ért, mint a réz, egy szeniu nyolc és egyharmad rézdebennel volt egyenlő, és súlyra 7,58 gramm ezüstnek felelt meg. Az egyiptomi tízes számrendszerbe nem illeszkedő egység bizonyára idegen földről, Ázsiából, talán Mezopotámiából származhat, egyébként karikát jelent, jelezve, hogy az első pénzhelyettesítők gyűrű alakú fémek voltak. A gabonát zsákokkal mérték, egy zsák 77 liter, 58 kg volt. Ūrmértékük az artaba 27 liternek felelt meg, míg a földet arourában mérték, 1 aroura 0,274 hektár volt. Természetesen mindegyik egységet még több kisebb egységre is bontották.

Adózás

Egyiptom jelentős gazdasági eredményeihez szigorú adórendszer tartozott: mindent pontosan feljegyeztek, és aki nem fizette a részét, azon azt szigorúan számon kérték. A szigorúság jelenthetett korbácsolást, de nagyobb család esetén akár halálbüntetést is. Egy az Óbirodalom idejéből származó síremlék egyik képén az látható, hogy egy adóellenőr adót nem fizető emberek egy csoportjával tárgyal, a következőn pedig az, hogy némelyeket korbácsolnak.

A nemzeti vagyon és a kivetett adókat Egyiptom történetének kezdetétől írásos feljegyzésekben rögzítették. A Nílus áradásának feljegyzése is azért volt olyan fontos, mert az áradás közvetlenül befolyásolta a terméseredményeket, és ez lehetővé tette a kincstárnak, hogy megbecsülje a következő év megfelelő adószintjét. A legkorábbi megtalált egyiptomi évkönyv, a „Palermói kő” például hírül adja, hogy a Nílus magassága 4 könyök, 1 tenyér (a könyök 52,4, a tenyér 7,5 cm).

Egyiptomban az adót termékekben fizették, aminek döntő többségét a gabona alkotta, amelyet viszonylag jól lehetett tárolni, és rossz termés esetén életmentő volt. A gabona mellett adóztatták még az olajat, az állatállományt, a sört és számos más terméket is. A terményadót könnyű volt beszedni, mert egyrészt a termést a Nílus áradásának figyelésével előre lehetett jelezni, másrészt a terményeket, nagy tömegük lévén, nem lehetett elrejtetni az adóellenőrök elől. Nehezebb volt viszont az egyéb foglalkozások adóztatása, de erre is történtek erőfeszítések, sőt a római korban már adóbevallásokat kellett készíteni.

A termés és az adó kiszámítása az adóbeszedő-írnokok feladata volt. Ezek feljegyezték az elvégzett munkákat, a megművelt terület nagyságát, és ki tudták

számítani a területeket. A földműves vagyonának becslése céljából legkésőbb a második dinasztiatól kezdve állatszámolás is történt.

Az adó az első ezer évben a termés mintegy 10 százalékát tehette ki. Esetenként faluközösségeket adóztattak. A templomok és az állami földek esetében a teljes termést az újraelosztásra használták fel. A hivatalnokok földjeik után a termés 20 százalékát fizették adóba, ami aruránként mintegy másfél zsák gabonát tett ki, az adózásnál ugyanis az aruránként 7,5 zsák termést adó átlagos földeket vették számításba.

Az adóként begyűjtött mezőgazdasági terményeket különböző módon hasznosították. Egy részük műhelyekbe került, ahol másodlagos termékeket állítottak elő belőlük. Például szarvasmarhából faggyú és bőr, disznóból hús, lenből vászon, gabonából pedig kenyér, sör és kosarak készültek. Az adókból kapták fizetésüket az állami alkalmazottak, más részüket a külkereskedelemben értékesítették. A megmaradó rész (többnyire gabona) azután az Egyiptom minden tartományában megtalálható raktárakba került, tartalékot képezve rossz termés esetére. És ez már ezer évvel azelőtt is így volt, hogy József megfejtette volna a fáraó kövér és sovány tehenekkel kapcsolatos álmát.

Sokan úgy tartják, hogy Egyiptomban nagyon súlyosak voltak az adóterhek, és később ebbe roppant össze a birodalom. Ennek ellentmond, hogy az egyiptomi társadalom kevés megszakítással mintegy kétezer évig békésen és szinte változatlan körülmények között élt. Az adók nagy részét a társadalom stabilizálására használták fel. A begyűjtött és raktározott termékeket éhínség idején kiosztották az arra rászorulóknak között. A templomok számára felajánlott termékek egy részét a szegények támogatására használták fel. Adókból fizették a kötelező közmunkát végzőket és természetesen az állami építkezésen dolgozó mesterembereket is.

A bankrendszer kialakulása

Az árukölcsön gyakorlat volt az ókori Egyiptomban. A személyes hitelek adásától és kapásától eltekintve az emberek gabonát helyezhettek letétbe az állami raktárakban, amiről írásos elismervényt kaptak, ami azután fizetési eszközként szolgálhatott. Ez a rendszer a termelők és kereskedők viszonylatában még a valódi pénz Kr. e. 5. században való bevezetése után is fennmaradt. Az Újbirodalom vége felé azonban a bankok egyre inkább pénzzel, mintsem a romlandó árut képező gabonával kezdtek el foglalkozni. A kamatfizetés gondolata Egyiptomban ismeretlen volt az Újbirodalom koráig. A letétért való fizetés koncepciója még későbbi, hiszen a gabonabankok (raktárak) nem fizettek kamatot a letétek után, hanem évente 10 százalékot levontak belőle, ami a gabonátárolás természetes veszteségének felelt meg.

A maihoz hasonló bankrendszer a hellénisztikus periódusban (Kr. e. 323–30) alakult ki, ekkorra már a pénz használata általánossá vált, és kialakult a bankok országos hálózata. A folyószámlákat az alexandriai központi bankokban tar-

tották, és a magtáruk egy a modern giró rendszerhez hasonló rendszert formáltak, vagyis egy központi bank segítségével egyik bank számlájáról a másik bank számlájára utaltak.

Az ókori Egyiptom erőforrásai

Az ókori Egyiptom legfontosabb erőforrása a Nílus volt mindenekelőtt azzal, hogy évi áradása során termékeny fekete iszapot rakott le partjai mentén, ennek jelentősége akkora volt, hogy az egyiptomiak még az országukat is erről a fekete iszapról nevezték el saját nyelvükön „Kemet”-nek, ami „Fekete föld”-et jelent. A termékeny fekete területen túl ugyanis a vörös föld, a sivatag terült el. A Nílus egyben kitűnő közlekedés útvonalat képezett, és halállománya révén fontos táplálékforrást is jelentett.

Egyiptom nem volt gazdag fémekben, de volt jó néhány aranybányája, egy kevés ezüstje, vasa, ólma és némi reze, de nem elég az ország igényeinek kielégítéséhez. Núbia és a Sínai-félsziget elfoglalása és az ott levő arany- és rézbányák kiaknázása jelentősen javította a helyzetet, és nemzetközi jelentősége is volt, ugyanis Egyiptom és politikájának támogatása fejében jelentős mennyiségű aranyat szállítottak az ázsiai királyoknak.

A házépítéshez, hajók építéséhez, bútorkészítéshez szükséges fa nagyon szűkösen állt rendelkezésre Egyiptomban, és ami volt, annak nem volt megfelelő a minősége. Emiatt már az Óbirodalom idején Egyiptom szoros kapcsolatokat épített ki a libanoni partok mentén fekvő Byblosszal, amely város Egyiptom egyik legszorosabb szövetségese maradt két évezreden keresztül. A cédrusimport kritikus volt az országot a tengeri népek támadása ellen védő flotta építéséhez. A faimport azonban a fémmegmunkáláshoz is szükséges volt, a fémek megolvasztása csak magas hőmérsékleten volt lehetséges, amit csak a jó minőségű fából készült faszénnel tudtak elérni. Ugyanakkor a közönséges tüzek (főzés) tüzelőanyagai valószínűleg száraz növények és állati eredetű hulladékok voltak, amelyek a ház körül akadtak.

Templomokat és szobrokat, emlékműveket és más középületeket dioritból és gránitból, mészkőből és homokkőből készítettek. A gránit, diorit és homokkő bányászata Asszuán környékén folyt, mészkövet Memphisben, Amarnában és Abydosban bányásztak.

Egyiptom fő energiaforrása az izomerő volt, amelyet nagyrészt az emberek adtak, de jelentős szerepük volt a háziállatoknak is. A mezőgazdaságban alkalmazott állatok közül a szamarakat teherhordásra, a szarvasmarhákat pedig szántásra és más nehéz munkákra használták. Az eke rúdja a tehének szarvához volt erősítve, ehhez nagyméretű, szétálló szarvú marhákra volt szükség, amelyeket Núbiából szereztek be.

Szélenergiát csak a hajók hajtására használták, meglehetősen alacsony hatékonysággal. A négyzetvitorla csak a szélirányba való vitorlázásra volt jó, de az

egyiptomiaknak szerencsájük volt, hogy az szelek északról fújtak, míg a Nílus északi irányba folyt. Így a Níluson felfelé mehettek a szél segítségével, visszafelé pedig lehozta őket a folyó, ám a célt gyakran csak evezéssel lehetett elérni, ami számottevő legénységet igényelt.

Egyiptomban a napenergiát is hasznosították, mégpedig vályogtéglák kiszáritására, ami megfelelő építőanyag volt a gyakorlatilag esőmentes, ugyanakkor meleg klímájú Egyiptomban.

Közlekedés

A legolcsóbb és leggyorsabb szállítási mód a hajón való szállítás volt, még tengeri viharok és a Nílus kataraktáinak ellenére is. A Nílus delta egyik ágát a Vörös tengerrel a Tumilat-vádin keresztül csatorna kötötte össze. A csatornát a fáraók idejében, Egyiptom késői korszakában, a perzsa királyok korában készítették el, mások a ptolemaioszi időkre teszik, minden esetre a késő korban nyílt meg.

Mivel az egyiptomi fafajok, a szikomorfa és az akác, a hajóépítésre nem voltak alkalmasak, az első hajókat papiruszból készítették. A nádszálak elrendezésével 6-10 m hosszú, mindkét végén elvékonyodó kévét kötöttek, és 5-6 köteges elég széles, de könnyű járművet tudtak készíteni. Ez az egyszerű, de olcsó hajótípus a mezőgazdaságban, halászatban és vadászatban később is fennmaradt. Már a 4. dinasztia korából ismerünk olyan emlékeket, amely szerint Sznofru fáraó 40 hajó cédrusfával tért haza. A legkorábbi képi híradást a tengerjáró hajókról Szahuré (5. din.) halotti temploma ad. A nádcsónak továbbra is megmaradt használatban a csatornákon, de a nagyobb tengeri utakhoz már fahajóra volt szükség. A hajók vitorláinak anyaga gyékény, papirusz vagy gyapotvászon volt.

A hajóút alternatívája a nyugati és keleti sivatagon át vezető karavánutak voltak. Az egyiptomiak világát a Nílus osztotta ketté nyugatra és keletre. Arabiába szintén vezettek szárazföldi és tengeri utak. A levantei városok, főleg Byblos, leginkább hajóval voltak elérhetőek.

A hajó- és karavánutak, amelyeknek hossza több ezer kilométer is lehetett (például a legendás Punt – vagyis a mai Szomália – mintegy háromezer kilométeres távolságban volt Memphistől), szoros kapcsolatot biztosítottak Egyiptom és az ókori Kelet többi állama között. Nagy volumenű szállításokra, például gabona-exportra, illetve faimportra azonban csak rövidebb, mintegy ezer kilométeres távolságon belül kerülhetett sor (ez a Memphis Byblos távolság). A szárazföldi karavánok naponta mintegy negyven kilométert tehettek meg, tehát egy ezer kilométeres út oda vissza mintegy két hónapot vett igénybe. A hajózás esetében a – körülményektől, például a széliránytól, függően – óránként 4-10 kilométeres sebességet érhetek el, tehát egy nap akár száz-kétszáz kilométert is haladhatott egy hajó. Mai szemmel ez lassúnak látszik, de hát az ókori Egyiptom az alap-

vető létfenntartási cikkekből önellátó volt, idejük pedig bőven volt arra, hogy az Arábiából vagy Indiából érkező luxuscikkekre várjanak.

A társadalmi szükségletek kielégítésére és nem a piacra termelő ókori Egyiptom jó példa arra, hogy egy tervszerűen megszervezett gazdaság hatékony lehet, hiszen az ókori Egyiptom háromezer éves történetének legnagyobb részében – a kor színvonalán – kielégítő élethelehetőséget biztosított a társadalom túlnyomó többségének (szegények bizonyára akkor is voltak). Érdeemes e példát emlékezetünkben megtartani, mert az emberiség számának rohamos növekedése és a klímaváltozás esetleg arra kényszerít bennünket, hogy a mai hihetetlenül pazarló piacgazdaság helyett racionálisabb, a valós társadalmi szükségleteket előtérbe helyező gazdálkodásra térjünk át.

Még egy szempontot érdemes talán kiemelni. Ha a ma embere tágra nyílt szemekkel áll a négy évezred viharai által megtépázott piramisok előtt, vajon hogyan érezhettek azok, akik építették, vagy csak látták, amikor a nagy munka befejeződött, és a nap sugarai megcsillantak a vakítóan fehér, égbenyúló építményen. A piramisok nemcsak a fáraók hatalmáról, a túlvilágban való hitről, hanem az akkori társadalom alkotókészségéről is üzentek a világnak, mindaddig, amíg az fennáll. A közgazdaságtan hajlamos leegyszerűsíteni a gazdaság hajtóerejét az önérdek követésére, mert így szép matematikai modelleket lehet szerkeszteni sosem volt, sosem lesz gazdaságokról. Ami kimarad, pont az, ami a gazdaságot, a fejlődést előre hajtja: a többet akarás, a képességek megmutatásának vágya.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Hahn István – Kákosy László – Komoróczy Géza: *Az ókor története, II. Az ókori kelet története (Egyiptom és Elő-Ázsia)*. Budapest, 1974, Tankönyvkiadó.

Kákosy László – Varga Edith: *Egy évezred a Nílus völgyében (Memphis az Óbirodalom korában)*. Budapest, 197, Gondolat.

Toby Wilkinson: *The Rise and Fall of Ancient Egypt*. 2010, Bloomsbury Publishing PLC.

Daniel C. Snell: *Life in the Ancient Near East*. 1998, Yale University Press.

INTERNETRŐL (UTOLSÓ HOZZÁFÉRÉS 2017. 02. 27.):

Mit ér egy deben?

<http://egyiptom.freeweb.hu/magyar/deben.html>

Walter Scheidel: Real wages in Roman Egypt: A contribution to recent work on pre-modern living standards. Version 1.0. Princeton/Stanford Working Papers in Classics Stanford University, February 2008.

<http://www.princeton.edu/~pswpc/papers/authorMZ/scheidel/scheidel.html>

Ancient Egyptian economics, money, trade and industry

<http://factsanddetails.com/world/cat56/sub365/item1926.html>

Deben

http://ibisz.iif.hu/ozirisz_h/index.php/11-d/73-deben

Family in Ancient Egypt
<http://quatr.us/egypt/people/family.htm>

Ancient Egypt Population Estimates: Slaves and Citizens
<http://thetorah.com/ancient-egypt-population-estimates-slaves-and-citizens/>

Ancient Egyptian Society
<http://www.ancientegyptonline.co.uk/society.html>

The Social Structure of Ancient Egypt
<http://www.ancient-egypt-online.com/ancient-egypt-social-structure.html>

Building the Great Pyramid
<http://www.cheops-pyramide.ch/khufu-pyramid/stone-quarries.html>

Egyptian Families
<http://www.historyforkids.net/egyptian-families.html>

The ancient Egyptian economy
<http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/economy/>

Household economics: Making ends meet
http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/economy/wages_and_prices.htm

Means of transportation
http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/timelines/topics/means_of_transportation.htm

Ancient Egyptian overseas trade
<http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/trade/index.html>

Domestic trade
http://www.reshafim.org.il/ad/egypt/trade/internal_trade.htm

Prices, Wages and Payments in Ancient Egypt by Jimmy Dunn
<http://www.touregypt.net/featurestories/prices.htm>

Egyptian Social Structure
<http://www.ushistory.org/civ/3b.asp>

Ancient Egypt
https://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Egypt

Ancient Egyptian units of measurement
https://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Egyptian_units_of_measurement

Land reform in ancient Egypt
https://en.wikipedia.org/wiki/Land_reform_in_ancient_Egypt

Ókori Egyiptom
https://hu.wikipedia.org/wiki/%C3%93kori_Egyiptom

Egyiptom történelme
https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_%C3%B3kori_Egyiptom_t%C3%B6rt%C3%A9nete

Helyreigazítás

A júniusi lapszám 108. oldalán téves adatokkal jelent meg egy mondat. Helyesen:
„S az sem véletlen, hogy a kiválóbbnál kiválóbb művek közül éppen Máder Indira nyerte el az MMA fődíját, s hogy a Magyar Képzőművészek Egyesülete által egyszeri alkalommal adható Aranygyapjú díjat Vadja Márta kapta, de elismerésben részesült Kiss Katalin, Rónai Éva és a kiállítás főbejáratánál elhelyezett Aranyfal is, amely az Egyesület 20 éves fennállásának évfordulójára szőtt ikonosztáz.”